

АНА С. ВУКОВИЋ¹
ИНСТИТУТ ДРУШТВЕНИХ НАУКА
БЕОГРАД

ЦИВИЛНО ДРУШТВО И ЖЕНСКЕ НЕВЛАДИНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У СРБИЈИ²

САЖЕТАК. У раду се разматра положај организација цивилног друштва у Србији, посебно женских невладиних организација. У првом делу рада аутор указује на појам и развој појма невладине организације и положај и проблеме цивилног друштва у Србији. У другом делу рада аутор се бави настанком и развојем женских организација и указује на проблеме у њиховом деловању у оквиру цивилног друштва. У овом делу рада ћемо указати и на важне податке из истраживања о положају женских невладиних организација у Србији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: друштвени активизам, родна равноправност, ставови о организацијама цивилног друштва, истраживања, родне студије.

¹ annvukovic@yahoo.com

² Текст је рад у оквиру пројекта „Структурне, друштвене и историјске промене српског друштва у контексту европских интеграција и глобализације” (бр.179039) који се ради под покровитељством Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Рад је примљен 13. новембра 2014, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 22. јула 2015.

ЦИВИЛНО ДРУШТВО У СРБИЈИ – ПОЈАМ И РАЗВОЈ

Први обриси деловања цивилног друштва у Србији³ јављају се с краја XIX и почетком XX века. С. Ђирковић (2004) пише да

„у последњим деценијама XIX века држава није била у стању да испуњава важне социјалне и културне функције. Остављала је слободан простор за деловање разноврсних добротворних и културних, касније и спортских удружења. У њима су, поред Цркве, Срби као и уосталом и друге народности, налазиле чврст ослонац за чување своје индивидуалности” (стр. 225).

Порекло и настанак цивилног друштва прожети су традиционалним формама солидарности, које су се посебно развијале у сеоским заједницама кроз задруге, затим кроз снажан утицај Српске православне цркве и добротворности (Миливојевић, 2006, стр. 16). Друштвени односи формирани кроз солидарност и заједништво у задругама и добротворностима су претече цивилног друштва и утицали су на стварање друштвене свести о важности постојања друштва за помоћ.

Знатно касније, током деведесетих година XX века, оснивање невладиних организација произашло је из потребе да се створи друштвени блок који ће се супротставити режимском блоку и кроз чије деловање ће грађани остварити права и задовољити потребе које није било могуће задовољити кроз државне институције. Затим, са развојем цивилног друштва јавила се и разумејеност у одређењу самог појма цивилно друштво. Парцијална децентрализација (пренос једног дела овлашћења са виших на ниже органе у владајућој хијерархији) и отвореност земље према западним вредностима били су услови за почетак развоја цивилног друштва у Србији (Југославији) у другој половини 1960-их, да би затим овај процес оснажио током 1980-тих година (Лазевић, 2005, стр. 68). Потом, како пише М. Колин (2005), идеја цивилног друштва на Западу представља антипод тржишту, а у Источној и Централној Европи ова идеја се супротставља доминацији државе у свим друштвеним, односно животним сегментима (стр. 16). Истражујући улогу цивилног сектора у посткомунистичким земљама Колин наводи да се „током протеклих петнаест година

³ Један од првих облика организованог деловања цивилног друштва био је кроз женска друштва и културне организације у Србији у првој половини двадесетог века (Божиновић 1996; Лазевић 2005, стр. 67).

цивилно друштво повезује са посткомунистичком трансформацијом чији је главни садржај да се на основу идејно-вредносних основа грађанских друштава на којима су се развијала данашња развијена капиталистичка друштва, пронађе алтернатива тоталитарном комунистичком политичком систему” (стр. 20). Потреба за формирањем и развојем цивилног друштва проистекла је из друштвеног контекста, један од узрока оснивања све већег броја невладиних организација током деведесетих година је недемократска друштвено-политичка ситуација у нашој земљи. И, како наводи А. Милић (2002),

„вероватно је један од разлога за експанзију група и чињеница да су се услови за регистрацију невладиних и уопште грађанских група и организација после 1995. год. побољшали у смислу установљавања либералније легислатуре, а и опадања отпора против грађанског сектора и његових активности у друштву у целини” (стр. 38).

Цивилни сектор има дугу али не и неговану традицију у нашем друштву, јер поједине организације цивилног друштва и данас у јавности прате и стигматизују компромитујући ставови, а значај и смисао њиховог деловања често се оповргава. Тако се, у вези са деловањем невладиних организација појављују и бројни стереотипи. Према неким устаљеним мишљењима, који су посебно потенцирани и интензивирани током деведесетих година, невладине организације је због начина финансирања (углавном из страних фондова) и њиховог ванинституционалног деловања пратио и негативан друштвени имиџ. Штавише, ове организације сматране су за непријатељске и шпијунске, а појединци који су били на челу организација за стране плаћенике и непријатеље (Лазих, 2005, стр. 72). У нешто ређој мери, постојала су и мишљења да су невладине организације једна од највиших демократских вредности (Пауновић, 2006, стр. 7). Сучељавањем позитивних и негативних ставова о организацијама цивилног друштва често се долази и до питања о оправданости постојања ових организација. Тако се, после промене власти 2000. године и демократских промена поставило контроверзно питање: да ли су НВО значајне у друштву с обзиром на промену власти и колико је њихов утицај важан? Да ли је и после демократских промена њихово постојање и опстајање оправдано? Целокупна ситуација указује на чињеницу да цивилни сектор нема још увек изграђене снажне темеље, који би проистекли из потреба грађана да реше своје проблеме и кроз друге друштвене канале осим официјелних (институције). Анализа о томе колико је оправдано постоја-

ње организација цивилног друштва показује и знање грађана о улози и значају цивилног сектора за једно друштво који су, без обзира на актуелне демократске промене, још увек на ниском нивоу, те и незнање и неинформисаност грађана онемогућавају значајнији развој ове друштвене области. Поред тога, постоје и културне особености, као што су: низак ниво образовања, ауторитарна патријархално-традиционална култура, које заједно ограничавају развој ове области у српском друштву (Лазих, 2005, стр. 72).

Цивилно друштво обухвата већи број организација које се баве различитим активностима. Да би се у једном друштву образовао и унапредио цивилни сектор, потребно је да се традиција цивилног организовања негује, кроз јасни правни оквир формиран од стране државе, већу медијску заступљеност организација и њихових делатности која би омогућила да свим грађанима буду доступне информације о улози, облицима деловања и потреби да организације цивилног друштва постоје. На тај начин би се можда избегле ситуације да се невладине организације формирају спорадично, као „инстант-производи” за брзо решавање акутних проблема, те да тако брзо и нестају са друштвене сцене. Уколико је деловање организација засновано на потребама грађана важно је да једном када су оформљене негују своју улогу и буду активне и у мирним друштвеним периодима. Несталност и кратак век организација неће омогућити процес ширења вредности цивилног друштва као што су солидарност, алтруизам, сарадња и сл. Такав одговорни приступ организација и уопште целог цивилног друштва допринеће и томе да грађанство боље разуме значај његове друштвене улоге. Због конфузности у вези са одређењем појма невладине организације, у упитницима из истраживања на чије резултате ћемо се позивати у раду, коришћен је термин „невладине организације” који се често употребљава да означи целокупну област цивилног друштва. С обзиром на овај још неискорењен обичај употребе појма, и резултате ћемо интерпретирати у складу са том чињеницом.

Због нејасноћа и коришћења различитих термина као што су невладин сектор и невладине организације, појам цивилно друштво се продијао споро у свакодневној употреби у друштву. Тако је, у почетку, овај појам довођен у везу са различитим облицима „антивладиног” сектора. Истраживачи, који проучавају ову област, слажу се да не постоји једна општеприхваћена дефиниција појма цивилно друштво, тако да

„упркос огромном броју текстова написаних о цивилном друштву током последњих двадесетак година (ауторске књиге и зборници, студије и чланци итд.) остаје чињеница да је немогуће издвојити шире прихваћено одређење овог појма. И више од тога: у постојећој обимној литератури тешко је наћи појмовна прецизирања која би недвосмислено упућивала на конкретно-историјска проучавања чак и оних особености које овом истраживачком подручју обично приписује већина аутора. Може се, затим, рећи и да је појмовна какофонија пратила ово подручје од самог његовог настанка!” (Лазих, 2005. стр. 61)

Међутим, аутори су махом сагласни (Лазих, 2005; Колин 2005) да су организације цивилног друштва аутономне и независне од државе и тржишта, као и приватне сфере. А настају добровољним, солидарним окупљањем грађана ради задовољења сличних потреба, интересовања и амбиција.

И данас се појам невладине организације често изједначава и равноправно употребљава са појмом цивилно друштво. Тим поводом, Колин пише да је у посткомунистичким земљама изражена, као и у западним земљама у којима има термилошких нејасноћа, несагласност око начина именовања овог сектора, јер никако да се промени „стара” терминологија према којој су организације овог сектора одређене као „друштвене организације” или „удружење грађана”, а „нови” термини споро улазе у употребу и у јавном мњењу и у свакодневној употреби истраживача.

„[...] Слична ситуација је и код нас, где се у јавном мњењу овај сектор још увек назива 'невладине организације', док стручњаци и истраживачи углавном користе савременију терминологију па организације овог типа називају 'непрофитни сектор', 'трећи сектор' или 'цивилно друштво’” (Колин, 2005, стр. 9).

Према Бркићу, појам невладине организације и појам цивилно друштво нису једнозначни већ је појам невладиних организација уско повезан са облашћу цивилног друштва која је аутономна у односу на област државних ингеренција (Бркић, 2002, стр. 81). Потом, Пауновић (1996) као разлог неодомаћености и одсуства друштвене употребе појма невладине организације (НВО) наводи дугогодишњу контролу невладиног сектора од стране државе и партије, тако да су и организације грађана деловале под њиховим окриљем без посебног издвајања. Како наводи Пауновић то је био период „владиних невладиних организација” јер је државни апарат организовао и финансирао њихово деловање, те је тада појам невладиних организација имао негативну конотацију

и сматран је „антисоцијалистичким” појмом. Тадашње организације нису биле независне и аутономне па као такве нису могле да носе назив невладине. Пауновић, такође, наводи поделу на три врсте НВО: а) „владино-невладине организације” су пореклом из претходног система (тзв. ГОНГОСИ), основане су и финансиране од стране владе; б) „невладине организације у ширем смислу” – сва непрофитна, аутономна и добровољна удружења грађана, групе и иницијативе; в) „невладине организације у ужем смислу” у чијој је основи тежња за променама кроз решавање политичких проблема и бригу за опште добро грађана. У оквиру ове врсте Пауновић наводи две подврсте: 1) ауторитарне невладине организације – које делују тако што дискриминишу грађане кршећи људска и грађанска права; и кроз насиље и милитаризацију; 2) алтернативне невладине организације – организације које делују на стварање и развој цивилног друштва, а чији су циљеви толеранција, заштита људских права и сл.

С обзиром на то да ли су циљеви НВО друштвене промене или не, организације се могу поделити и на: еманципаторске, које делују на ширењу простора људских слобода и у које можемо сврстати алтернативне НВО, и нееманципаторске, које сужавају простор људских слобода и које чине ауторитарне НВО (Пауновић, 1996, стр. 51–52). С обзиром на то да у претходној подели коју Пауновић наводи (ауторитарне и алтернативне невладине организације), аутор осим наведеног, не пише изричито о томе о каквим алтернативним организацијама је реч (према чему и у односу на кога су алтернативне), претпостављамо да се ради о подели у којој аутор жели да нагласи да ауторитарне НВО, иако седе сматрају за НВО, то у суштини нису јер се не залажу за основне вредности цивилног друштва, али су формално регистроване као НВО.

Према М. Лазићу (2005)

„поновно оживљавање појма у друштвеним наукама, током последње четвртине 20. века, првенствено је било засновано на његова два првобитна својства: наглашавање аутономије (цивилног друштва од државе) и нормативна конотација. А област цивилног друштва карактерише добровољно самоорганизовање појединаца кроз консензус чланова који су међусобно једнаки и солидарни (стр. 62–64). У Србији (Југославији) Социјалистички савез радног народа (ССРН) је била кишобран организација која је обухватала све друштвене организације које су биле колективни чланови, осим Комунистичке партије. ССРН је била продужена рука државе и као таква коришћена је за контролисање свих друштвених активности” (Лазић, 2005, стр. 67–68).

Организација је била посебно активна током седамдесетих и осамдесетих година. Крајем осамдесетих година, распадом Југославије и појавом плурализма, формирају се нове невладине организације у Србији. Интелектуалци који су били чланови групе „Човек и друштво” формирали су организацију УЈДИ (Удружење за југословенску демократску иницијативу) 1989. године. УЈДИ је прва организација која је и званично иступала као алтернативно политичко удружење. Чланови овог истог интелектуалног миљеа касније су били и у врху опозиционих странака формираних 1989–1990. године (Лазих, 2005, стр. 70). Међутим, и након престанка рада „контролне” ССРН крајем осамдесетих година и формирања нових организација цивилног друштва током деведесетих година настављен је тренд државног надзирања невладиних организација и њиховог деловања.

Почетком деведесетих година оформљују се нове организације цивилног друштва (ОЦД). У овом периоду невладине организације су, због доминације званичне власти, често минимално и негативно представљане у медијима. То је свакако утицало на неприступачност и невидљивост рада НВО међу ширим друштвеним слојевима. На почетку рата и сукоба у Југославији 1991. године, у Србији јача мировни покрет чије су најиздржљивије и најдуже активне облике отпора управо чинили једна женска група „Жене у црном” и гласило „Република” које је основао УЈДИ. Мировни покрет је постигао врхунац 1992. када се више десетина хиљада људи окупио на мировним демонстрацијама у Београду (Лазих, 2005, стр. 73).

Према М. Колин (2005)

„препород основних вредности цивилног друштва, као што су солидарност, подршка, добровољност и друге дешава се кроз делатности алтернативних покрета који се баве темама као што су: феминизам, права миграната, људска права, права националних мањина, екологија, и на тај начин ствара се мрежа друштвених односа у којој се проналазе могућности да се паралелно са званичним институцијама позабави темама и проблемима који су и државним институцијама запостављени (стр. 17)”.

Негативном имиџу невладиних организација у друштву допринела је званична власт, чиме је онемогућено значајније позиционирање НВО у друштвеном пољу. Са активностима невладиних организација често су били упознати само грађани који су из личних потреба (нужде) морали да се обрете неким од организа-

ција за помоћ (организације за помоћ избеглицама, социјално угроженим друштвеним групама и др.).

Организације цивилног друштва углавном се финансирају уз помоћ донација страних влада. Финансирање новцем из страних фондација било је у супротности са „окошталом” свешћу грађана да су активности финансиране из јавних (државних) фондова легалне, а да су друге активности које се финансирају из страних фондова сумњиве. Током деведесетих година домаћа удружења и појединци који су одобравали и промовисали сарадњу са странцима сматрани су издајницима, а организације цивилног сектора су оптуживане за сарадњу са непријатељима (Лазих, 2005, стр. 72). Често се сматрало да невладине организације делују искључиво у интересу својих донатора јер је у другој половини деведесетих и све до краја деведесетих преовлађивало финансирање из иностранства (Лазих, 2005, стр. 79). Због ове чињенице постојала је значајна одбојност једног дела друштва према организацијама цивилног друштва, посебно према оним организацијама које нису приказивале порекло прихода и начин коришћења новца.

За функционисање невладиних организација било је неопходно да се обезбеди правни оквир који није уобличен, те је због дугог периода правно нерегулисаног деловања у цивилној области ситуација била хаотична. Затим, за стабилно цивилно друштво неопходна је одговарајућа друштвена свест која се, за разлику од формално релативно брзог увођења правних норми, образује кроз дужи и непредвидљиви временски период у друштву.

Након 2000. године могло се очекивати да ће невладин сектор имати спремну стратегију о томе шта је потребно да се учини и у ком правцу треба да се настави деловање невладиних организација после петооктобарских промена. Голубовић и Пауновић (2004) сматрају да су неки елементи невладиног сектора остали „збуњени” у новонасталој ситуацији, јер се управо целокупна њихова активност заснивала на акцијама усмереним против „актуелне власти” и борби против исте, без јасне визије како се треба понашати након промене власти. Ни сам однос НВО и власти није био јасан, наиме, НВО су сматрале да су оне ту да саветују и често су прецењивале свој значај и стручност (стр. 12). Међутим, и поред нерегулисаног положаја невладиних организација дошло је до пораста броја невладиних организација после 2000. године. Према подацима, у периоду 1990–2000. године регистровано је 2000 нових НВО, од тога чак 695 НВО је регистровано 1997.

године када су локалну власт у свим већим градовима у земљи преузеле опозиционе странке (*NGO Policy Group* према Лазих, 2005, стр. 71). После смене власти, међу првим захтевима невладиних организација упућеним новој влади били су: уређивање правног статуса НВО на савезном и републичком нивоу и доношење прописа везаних за рад и развој невладиних организација усклађених са европским стандардима; успостављање редовне комуникације са НВО организацијама на свим нивоима и повезаност која ће омогућити брзо и јасно идентификовање друштвених потреба грађана; стварање локалних развојних коалиција (НВО, држава, приватни сектор); захтев да државни органи користе и анализе НВО (експертске анализе и предлоге, стручна мишљења); да подаци који су потребни да би се спровели програми НВО буду доступни широј јавности. Међутим, сарадња се сводила на повремену комуникацију НВО и државних органа

„и заснована је на начелима опортунитета (када нека међународна организација или институција затражи од Владе да у одређени програм укључи и невладине организације” (Голубовић и Пауновић 2004, стр. 10).

Можемо рећи да се све „старе” невладине организације цивилног друштва нису баш најбоље снашле у новим околностима, после смене власти 2000. године. Приметно је да је после смене режима било значајног прилива новца за финансирање пројеката из страних фондација, али и да је прилив новца из страних фондова касније био ограничен. Затим, поштрени су критеријуми за учешће на конкурсима за избор пројеката, а одабир друштвених проблема који ће се истраживати и финансирати наметале су стране фондације према својим интересима. Према неким истраживањима, најбоље су финансијски прошле новоформиране организације основане непосредно после смене власти 2000. године, које су имале веће могућности да понуде своје услуге кроз бројне пројекте, због већег прилива новца у том периоду. С тим у вези важно је напоменути да су неки појединци искористили либералне прописе за оснивање НВО и већи прилив страног новца да оснују НВО као своја приватна „предузећа”, где су затим као власник организације и једини члан присвајали и сав новац за одобрене пројекте. Према подацима које наводи Лазих (2005) 77,3% НВО нису имале ниједног стално запосленог радника и

„показује се, да више од три четвртине организација није имало ни минималан број запослених, који би могли да осигурају контину-

итет техничког рада (евиденција активиста, пројеката, финансија и других ресурса, везе са другим организацијама и сл.), а ретке су биле оне које су располагале трајнијом људском основом, неопходном за стабилно деловање на сложенијим задацима. То је, свакако, повезано са уском финансијском основом НВО (стр. 77–78)”.

Приближавање важних државних циљева и циљева невладиних организација и сарадња ових организација, неопходан су услов за стабилност и напредак друштва. То значи да опстанак и развој невладиних организација у Србији вибрира између самосталности од државе (упражњавања једне од важних функција НВО – критика власти) и сарадње са државним органима, и (не)самосталности кроз сарадњу са утицајним страним фондацијама као највећим и најзначајнијим финансијерима. У наредном поглављу биће нешто више речи о настанку и развоју женских организација и њиховом деловању у цивилном друштву Србије.

ЖЕНСКЕ НЕВЛАДИНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У СРБИЈИ

Између Првог и Другог светског рата дошло је до учесталијег ангажовања жена и оснивања разних друштава (Божиновић, 1996, стр. 113–120; Кривокапић-Јовић 1998, стр. 300). Подстицај да се жене организују и оснују прва женска друштва био је подређен и обесправљен положај већине жена, тако да се прва женска друштва, основана почетком XX века могу сматрати приметком цивилног друштва у Србији, а оснивачи и чланови друштава биле су високообразоване жене које су радиле на описмењавању жена и помагале сиромашнима.

С обзиром на широку лепезу активности којима се баве невладине организације, није увек једноставно одредити које организације по својој делатности припадају организацијама цивилног друштва. Женске организације јесу организације цивилног друштва јер је њихов рад усмерен на благодет својих чланова и опште јавне користи и јер се баве активностима од заједничког интереса које се сматрају важним обележјем организација цивилног друштва (Колин, 2005, стр. 22). Према Пауновићевој подели невладиних организација, коју смо навели нешто раније у раду, женске организације се могу сврстати у „невладине организације у ужем смислу” у чијој је основи тежња за променама кроз решавање проблема и бригу за опште добро грађана. У окви-

ру ове врсте женске организације припадају алтернативним не-владиним организацијама које делују на развој цивилног друштва и чији циљеви су толеранција и заштита људских права. Као што смо у претходном поглављу навели, организације цивилног друштва које су основане почетком деведесетих година у Србији нису биле шире прихваћене. Положај невладиних организација у ситуацији распада земље и политичког плурализма, као и могућности за развој и функционисање ових организација може се сликовито описати кроз „судбину” женских организација деведесетих година у Србији. Невладине организације које су тада основане, међу којима су биле и женске групе и организације, критиковале су званичну власт и често биле „на удару” исте. Због ратова у бившој Југославији женске организације су биле међу првим организацијама које су јавно и организовано иступале против рата и свих облика насиља (Ћетковић, 1998).

Највећи број женских група које су обухваћене у оквиру једног социолошког истраживања из 2001. године, основан је у другој половини деведесетих година, једна група датира пре 1995, четрнаест група је основано у периоду 1995–1999. године, а у периоду 2000–2001. године основано је седам група. Како наводи А. Милић (2002) разлози за експанзију женских група у наведеним периодима су либералнији услови за регистрацију невладиних и осталих грађанских организација после 1995. године и генерално мањи отпор према цивилном сектору и његовим организацијама у друштву (стр. 37–38).

У последњој деценији, а посебно данас, један од најважнијих фактора за опстанак и женских и других облика цивилног деловања је, нажалост, (не)могућност финансирања. И њих углавном финансирају стране фондације. Према истраживању о женским групама (Милић, 2002), све групе (укупно је истраживањем обухваћено 23 женске групе из Србије и Црне Горе) навеле су три врсте финансирања: седам група је навело да се финансирају претежно или искључиво од страних донатора, шест група које се финансирају од домаћих и страних донатора и пет група је навело да их финансирају страни донатори и да имају властите приходе. Према А. Милић

„ради се о женским организацијама које су формиране у Европи, или Америци или су интернационалног карактера и имају као једну од својих битних функција подршку, помагање и финансирање одређених програма у страним земљама, претежно неразвијеним и сиромашним (OXFAM, UNHCR, ARC, Save the Children, La Strada

Star и др.). Међу домаћим донаторима су неке домаће хуманитарне организације и политичко-едукативне организације. Највећи део средстава потиче од Сорош фондације (стр. 43)”.

Према подацима из директоријума Центра за развој непрофитног сектора (ЦРНПС, 2011) број чланова женских невладиних организација је веома шаренолик, и креће се од ни једног члана до преко 100 чланова, највећи број организација наводи да има од десет до тридесет чланова. Изузетак су три организације: Женски простор Ниш (100 чланова); Женске банатске иницијативе (300 чланова) и организација Центар за правну заштиту „Right to protect” Београд која наводи податак од 3567 чланова, при чему нема запослених у радном односу ни ангажованих по уговору, а број волонтера ове организације је пет. Већина женских невладиних организација нема запослених у радном односу (преко шездесет организација), у неколико организација тај број креће се од једног до петнаест запослених. Такође, већина организација нема ни особа ангажованих по уговору (преко шездесет), број запослених по уговору креће се од један до 36. У свих 95 организација које су евидентирани у директоријуму ЦРНПС, број волонтера је између десет и петнаест.

Други важан податак о начину функционисања женских невладиних организација су начини извора финансирања. Према подацима ЦРНПС као главни извор финансирања већина женских организација у понуђеним опцијама (главни начин финансирања и други најважнији начин финансирања), наводе као главни извор финансирања фондације, а ређе и као други најважнији извор. Од осталих извора финансирања наведени су: властити извори; средства из буџета локалне заједнице; чланарина; средства из републичког буџета; донације привредних лица и приватне донације (ЦРНПС, 2011). Проблеми у деловању женских група и организација су видљиви, проблем њиховог опстанка с обзиром на пооштрене критеријуме за добијање нових донација за пројекте, затим одређивање приоритета (и значаја пројекта) и други захтеви који оптерећују и друге невладине организације и сужавају простор за њихово деловање. Други проблем се осликава кроз унутрашње поимање начина и облика деловања женских група и организација међу самим активисткињама. Наиме, уочено је да се неке женске групе због честог отпора мњења према томе да ли има разлога да постоје групе које ће се бавити женским проблемима, често декларишу као едукативне НВО, иако су, реално, женске групе које се и кроз овај облик деловања

залажу за бољи и квалитетнији положај жена као друштвене групе.

ИСТРАЖИВАЊА О ПОЛОЖАЈУ ЖЕНСКИХ НЕВЛАДИНИХ ОРГАНИЗАЦИЈА У СРБИЈИ

Кључни циљ истраживања ЦИВИКУС Индекс цивилног друштва у Србији, које је спроведено 2004–2006. године био је анализа стања цивилног сектора. У оквиру истраживања испитивана је и заступљеност равноправности међу половима, односно у ком степену цивилно друштво користи и промовише равноправност полова (Миливојевић, 2006, стр. 122). Коришћени су следећи индикатори: равноправност полова унутар цивилног друштва; практиковање равноправности полова унутар организација цивилног друштва (ОЦД) и акције цивилног друштва за промоцију једнакости полова. Међу представницима ОЦД преовлађује мишљење да је поштовање принципа равноправности полова чешће међу припадницима организација цивилног друштва него у друштву генерално. Чланови ОЦД сматрају да је унутар организација више жена него мушкараца и да су женске групе утицале на ширење свести о значају равноправности међу половима у друштву. Међутим, у истом истраживању, према оцени 44% регионалних кључних актера, улога сексистичких група у цивилном друштву је безначајна, а 19% сматра да је улога ограничена. Већина актера није могла да наведе ниједну сексистичку групу, а веома ретки су они који имају негативан став према геј паради и особама различитих сексуалних опредељења. Представници организација цивилног друштва сматрају да је равноправност полова заступљена у друштву, али да цивилно друштво не промовише довољно равноправност полова на националном нивоу (Миливојевић, 2003, стр. 122–123). Резултати овог истраживања показују какав је однос чланова ОЦД и према равноправности полова. Други подаци су резултати добијени на основу ставова опште популације о равноправности полова из истраживања о женским групама из 2001. године. О томе ћемо у наредних неколико реченица.

Истраживања о женском покрету и женским групама и организацијама у Србији и Црној Гори обављено је 2001. године (Милић, 2002). Једна од намера истраживања била је да се утврди однос према феминизму и родној равноправности у нашем дру-

штву. Истраживањем су обухваћене три групе испитаника: активисткиње женских група и организација; жене на истакнутим друштвеним позицијама и јавно мњење (жене и мушкараци). Упитник за општу популацију садржао је питања која се односе на ставове испитаника (мушкараца и жена) о феминизму, равноправности полова, као и питања о познавању рада женских група. Према резултатима 67,1% испитаника (узорак је чинило 1423 испитаника оба пола) је на питање *Да ли сīе чули у својој средини за женске љруїе?* одговорило да није чуло, а једна трећина да је чула (29,3%). Затим, 38% испитаника је на питање *Да ли знаїе чиме се ове љруїа ђаве?* тврдило да зна, 35% је рекло да не зна, а 24% испитаника није дало никакав одговор. На питање *Да ли знају да наведу за шїа се ове љруїе конкретїно залажу?* чак две трећине (60,0%) испитаника одговорило је да не зна. На основу података из овог истраживања можемо да закључимо да су знање и информисаност грађана (мушкараца и жена) о раду женских група веома ниски и да грађани, нажалост, не придају организацијама већи значај у друштву.

Поређења ради, и према резултатима из ЦИВИКУС истраживања (2004–2006) женске групе су ниско рангиране. Наиме, према ставу грађана пет најмање значајних организација цивилног друштва јесу: женске групе, групе младих, религиозне и духовне организације, здравствене групе/удружења социјалне заштите, за које је свега 3% грађана навело да су важне. Према мишљењу грађана најмање су значајне организације за заштиту животне средине – само 1% грађана је рекло да су важне. Затим, пет најзначајнијих организација цивилног друштва по оцени грађана су: организације за људска права и спортска удружења (23,0%). На трећем и четвртом месту су политичке групе, покрети или партије (21,0%) и раднички синдикати (15,0%). Професионална удружења су на петом месту (9,0% грађана). Грађани су навели различита објашњења, а најчешћи разлози за припадање некој групи везани су за дружења и социјалне контакте (24,0%), због задовољства и релаксације (19%), и због блискости идеја и вредности које организација пропагира (16,0%). Само 6% грађана је навело да је то због одлука које су везане за средину у којој живимо, или због очувања традиције и националних вредности, патриотизма и вере. Такође, само 5% грађана оцењује организацију значајном због потребе да кроз организације оствари своја права и циљеве (Миливојевић, 2006, стр. 55–56). На основу резултата из наведених истраживања можемо да закључимо да грађани нису били у

већој мери упознати са деловањем женских организација и да женске организације грађани не перципирају као организације од општедруштвеног значаја.

На основу резултата истраживања о цивилном друштву у Србији у периоду 2004–2006. и истраживања из 2009. године имамо увид у ставове грађана о утицају и значају организација цивилног друштва. Иако упитници из оба истраживања нису садржали потпуно иста питања, оба упитника садрже питања на основу којих се могу упоредити ставови о цивилном сектору и организацијама у два наведена периода. На почетку, укратко основни подаци о истраживању и социодемографске карактеристике испитаника. Узорак је обухватио 1500 грађана Србије. Дизајн узорка је вишетапни стратификовани, основни стратуми су Војводина, Београд, Централна и Западна Србија, Јужна и Источна Србија, а у оквиру ових стратума извршена је подела на градска и 'остала' насеља. У узорку је обезбеђена равномерна заступљеност испитаника према полу (50,4% мушкараца и 49,6% жена). Према подацима равномерно су заступљени испитаници скоро свих старосних доби. У највишем проценту су испитаници у старосној доби између 25 и 34 године (21,6% мушкараца и 20,6% жена). Затим 19,4% мушкараца је старости од 45 до 54 године, а 17,6% старости 65 и више година. Код жена 19,0% је у старосној доби од 55 до 64 године. Најнижи проценат и мушкараца и жена у узорку је у доби 18–24 године (10,7% мушкараца и 10,1% жена). Према образовној структури најзаступљенији су испитаници са завршеном средњом школом (средња стручно/техничка школа) и то 50,7% мушкараца и 46,5% жена.

У наредној табели (табела 1) наведени су подаци о учешћу испитаника у различитим удружењима и организацијама. С обзиром на то да све наведене организације не потпадају под организације цивилног друштва, прокоментарисаћемо учешће жена и мушкараца у организацијама за заштиту животне средине, хуманитарним/добротворним организацијама и женским организацијама.

Пол	М.	ЦРКВА ИЛИ РЕЛИГИЈСКА ОРГАНИЗАЦИЈА	НЕ ПРИПАДА		НЕАКТИВАН ЧЛАН		АКТИВАН ЧЛАН		УКУПНО	
			Н	%	Н	%	Н	%	Н	%
			452	59,8	201	26,6	103	13,6	756	100,0

ЧЛАНСТВО У ОРГАНИЗАЦИЈАМА ПРЕМА ПОЛУ/2009. (Извор: АРГУМЕНТ 2009).

	СПОРТСКО ИЛИ РЕКРЕАТИВНО УДРУЖЕЊЕ	581	76,9	85	11,2	90	11,9	756	100,0
	УМЕТНИЧКО, МУЗИЧКО ИЛИ ОБРАЗОВНО УДРУЖЕЊЕ	672	88,9	40	5,3	44	5,8	756	100,0
	СИНДИКАТ	653	86,4	65	8,6	38	5,0	756	100,0
	ПОЛИТИЧКА ПАРТИЈА	617	81,6	71	9,4	68	9,0	756	100,0
	ОРГАНИЗАЦИЈА ЗА ЗАШТИТУ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ	705	93,3	33	4,4	18	2,4	756	100,0
	ПРОФЕСИОНАЛНО УДРУЖЕЊЕ	693	91,7	30	4,0	33	4,4	756	100,0
	ХУМАНИТАРНА ИЛИ ДОБРОТВОРНА ОРГАНИЗАЦИЈА	699	92,5	29	3,8	28	3,7	756	100,0
	ОРГАНИЗАЦИЈА ПОТРОШАЧА	733	97,0	17	2,2	6	,8	756	100,0
	ЖЕНСКА ОРГАНИЗАЦИЈА	738	97,6	14	1,9	4	,5	756	100,0
	НЕКА ДРУГА	736	97,4	6	,8	14	1,9	756	100,0
Ж.	ЦРКВА ИЛИ РЕЛИГИЈСКА ОРГАНИЗАЦИЈА	424	57,0	221	29,7	99	13,3	744	100,0
	СПОРТСКО ИЛИ РЕКРЕАТИВНО УДРУЖЕЊЕ	669	89,9	34	4,6	41	5,5	744	100,0
	УМЕТНИЧКО, МУЗИЧКО ИЛИ ОБРАЗОВНО УДРУЖЕЊЕ	672	90,3	27	3,6	45	6,0	744	100,0
	СИНДИКАТ	661	88,8	48	6,5	35	4,7	744	100,0
	ПОЛИТИЧКА ПАРТИЈА	663	89,1	52	7,0	29	3,9	744	100,0
	ОРГАНИЗАЦИЈА ЗА ЗАШТИТУ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ	706	94,9	29	3,9	9	1,2	744	100,0
	ПРОФЕСИОНАЛНО УДРУЖЕЊЕ	698	93,8	21	2,8	25	3,4	744	100,0
	ХУМАНИТАРНА ИЛИ ДОБРОТВОРНА ОРГАНИЗАЦИЈА	679	91,3	30	4,0	35	4,7	744	100,0
	ОРГАНИЗАЦИЈА ПОТРОШАЧА	727	97,7	11	1,5	6	,8	744	100,0
	ЖЕНСКА ОРГАНИЗАЦИЈА	693	93,1	22	3,0	29	3,9	744	100,0
	НЕКА ДРУГА	734	98,7	1	,1	9	1,2	744	100,0

ЧЛАНСТВО У ОРГАНИЗАЦИЈАМА ПРЕМА ПОЛУ/2009. (ИЗВОР: АРГУМЕНТ 2009).

На основу датих одговора може се уочити да и мушкарци и жене већином нису припадници неке од наведених организација цивилног друштва, јер преко 90% и мушкараца и жена у узорку нису чланови ниједне од наведених невладиних организација. Такође, није присутна значајна разлика у процентима између

мушкараца и жена који се изјашњавају као неактивни или активни чланови. Процент за одговоре о (не)активном чланству крећу се од 0,5% до 5,0%. Можемо да закључимо да већина испитаника у узорку не учествује у раду организација цивилног друштва, што евидентно показује и однос грађана према овој врсти друштвеног активизма и према цивилном друштву у целини.

Један од циљева истраживања из 2009. године био је утврђивање ставова грађана Србије о деловању организација цивилног друштва и генерално о значају цивилног друштва. Поверење грађана у институције је свакако важно за функционисање и државних институција, али и других облика друштвеног организовања у које спада и цивилно организовање. Према одговорима на питање о поверењу грађана у организације цивилног друштва можемо да утврдимо какви су ставови о организацијама цивилног друштва и колико је цивилно друштво важно за грађане. Испитаници су замољени да дају одговор на питање *Може ли, за сваку од наведених организација, рећи колико поверења у њих имате?* Понуђена су четири одговора: велико поверење, поверење, не тако велико поверење и уопште немам поверење у наведене институције. У табели 2 налазе се подаци о свим одговорима испитаника о поверењу у институције из Цивикус истраживања. С обзиром на мноштво организација, од цркве, војске и новина до Европске уније и Уједињених нација према чијем деловању су испитаници исказивали ниво поверења, ми ћемо за потребе овог рада прокоментарисати ставове о (не)поверењу грађана према невладиним организацијама. Ниво (не)поверења грађана у НВО упоредићемо са нивоом (не)поверења које испитаници показују према државним организацијама. Но, пре него прокоментаришемо податке из табеле, потребно је да наведемо и податак да је на питање *Уопштено говорећи, да ли се може рећи да се већини људи може веровати или морате бити веома пажљиви у ојхођењу са другим људима?* Дакле, 10,7% испитаника одговорило је да се већини људи може веровати, а чак 88,3% испитаника је одговорило да се мора бити веома опрезан у односу са другим људима. Овај податак показује висок степен неповерења међу људима у свакодневном животу, а то такође утиче и на (не)поверење у организације, било да су у питању државне или цивилне организације. Друштвена клима у којој постоји висок ниво неповерења и неразумевања међу грађанима није погодна за друштвени развој и напредак, а у таквим друштвеним околностима ни организације цивилног друштва не могу да се развијају. Тако су се на пример, како наводи Лазих (2005), због друштвене

кризе 1993. године, и драстичног пада просечних месечних доходака „усмериле практично све активности скоро целокупног становништва на 'материјалистичке циљеве', тј. на одржавање пуке егзистенције. У тако суженом животном видокругу, солидаристички цивилни оквир био је неизбежно потпуно апсорбован егостичким индивидуализмом” (стр. 72).

Пол	Поверење:	Без одговора/Не знам		Велико поверење		Пове-рење		Не тако велико поверење		Уопште немам по-верење		Укупно	
		Н	%	Н	%	Н	%	Н	%	Н	%	Н	%
М.	Цркви	1	,1	140	18,5	325	43,0	201	26,6	89	11,8	756	100,0
	Војска			84	11,1	322	42,6	234	31,0	116	15,3	756	100,0
	Новине	4	,5	16	2,1	110	14,6	426	56,3	200	26,5	756	100,0
	Телевизија	6	,8	15	2,0	140	18,5	416	55,0	179	23,7	756	100,0
	Синдикати	4	,5	15	2,0	126	16,7	376	49,7	235	31,1	756	100,0
	Полиција	3	,4	53	7,0	281	37,2	254	33,6	165	21,8	756	100,0
	Судови	1	,1	34	4,5	185	24,5	323	42,7	213	28,2	756	100,0
	Влада Србије	1	,1	16	2,1	120	15,9	297	39,3	322	42,6	756	100,0
	Политичке партије	1	,1	9	1,2	57	7,5	296	39,2	393	52,0	756	100,0
	Парламент	4	,5	6	,8	92	12,2	304	40,2	350	46,3	756	100,0
	Државне службе, администрација	2	,3	12	1,6	118	15,6	362	47,9	262	34,7	756	100,0
	Велике компаније	9	1,2	13	1,7	105	13,9	339	44,8	290	38,4	756	100,0
	Организације за заштиту животне средине	8	1,1	54	7,1	332	43,9	259	34,3	103	13,6	756	100,0
	Женске организације	12	1,6	47	6,2	310	41,0	264	34,9	123	16,3	756	100,0
	Добротворне или хуманитарне организације	4	,5	76	10,1	312	41,3	278	36,8	86	11,4	756	100,0

ТАБЕЛА 1: ПОВЕРЕЊЕ У ИНСТИТУЦИЈЕ ПРЕМА ПОЛУ/2009. (Извор: АРГУМЕНТ 2009)

ЦИВИЛНО ДРУШТВО И ЖЕНСКЕ НЕВЛАДИНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У СРБИЈИ

	Европска унија	7	,9	46	6,1	207	27,4	258	34,1	238	31,5	756	100,0
	Уједињене нације	7	,9	35	4,6	182	24,1	300	39,7	232	30,7	756	100,0
Ж.	Цркве	3	,4	151	20,3	307	41,3	201	27,0	82	11,0	744	100,0
	Војска	4	,5	75	10,1	308	41,4	268	36,0	89	12,0	744	100,0
	Новине	2	,3	11	1,5	94	12,6	444	59,7	193	25,9	744	100,0
	Телевизија	3	,4	14	1,9	117	15,7	464	62,4	146	19,6	744	100,0
	Синдикати	6	,8	8	1,1	125	16,8	378	50,8	227	30,5	744	100,0
	Полиција	2	,3	52	7,0	284	38,2	277	37,2	129	17,3	744	100,0
	Судови	5	,7	33	4,4	210	28,2	320	43,0	176	23,7	744	100,0
	Влада Србије	9	1,2	21	2,8	144	19,4	321	43,1	249	33,5	744	100,0
	Политичке партије	5	,7	8	1,1	61	8,2	310	41,7	360	48,4	744	100,0
	Парламент	5	,7	9	1,2	93	12,5	333	44,8	304	40,9	744	100,0
	Државне службе, администрација	4	,5	15	2,0	120	16,1	398	53,5	207	27,8	744	100,0
	Велике компаније	9	1,2	17	2,3	117	15,7	353	47,4	248	33,3	744	100,0
	Организације за заштиту животне средине	6	,8	64	8,6	343	46,1	239	32,1	92	12,4	744	100,0
	Женске организације	5	,7	75	10,1	360	48,4	218	29,3	86	11,6	744	100,0
	Добротворне или хуманитарне организације	6	,8	82	11,0	302	40,6	269	36,2	85	11,4	744	100,0
	Европска унија	8	1,1	36	4,8	181	24,3	306	41,1	213	28,6	744	100,0
	Уједињене нације	7	,9	30	4,0	178	23,9	307	41,3	222	29,8	744	100,0

ТАБЕЛА 1: ПОВЕРЕЊЕ У ИНСТИТУЦИЈЕ ПРЕМА ПОЛУ/2009. (ИЗВОР: АРГУМЕНТ 2009)

Дакле, испитаници су, посматрано кроз проценте, исказали своје (не)поверење у женске организације на следећи начин (табела 2): 6,2% мушкараца има велико поверење; 41,0% поверење,

34,9% не тако велико поверење и 16,3% уопште нема поверење. Уколико, саберемо одговоре 1 и 2 (*велико њоверење и њоверење*) добијамо податак да 47,2% мушкараца има поверење у женске организације, а сабирањем одговора *не њако велико њоверење и уојшње немам њоверење* добијамо податак да 51,2% мушкараца нема поверење у ове организације. Дакле, нешто чешће мушкарци немају поверење у женске организације, али разлика није статистички значајна. Резултати добијени након изјашњавања жена гласе: у узорку се 10,1% жена изјаснило да има велико поверење у женске организације, 48,4% да има поверење, 29,3% да нема тако велико поверење и 11,6% да уопште нема поверење. Уколико саберемо одговоре, као и у претходном случају, 58,5% жена има поверење у женске организације, а 40,9% нема поверење. Дакле, и у погледу поверења и у погледу неповерења женске организације присутна је разлика према полу. Када је у питању поверење око 11% жена чешће исказује поверење у женске организације него мушкарци (47,2% мушкараца и 58,5% жена има поверење). С друге стране, и у погледу неповерења испитаника слична је ситуација јер око 10% мушкараца чешће него жена нема поверење у женске организације (40,9% жена нема поверење у женске организације и 51,2% мушкараца). На основу добијених резултата, мушкарци и жене се разликују у ставовима о поверењу у женске организације што свакако има утицај на другачије вредновање женских организација у друштву. С обзиром на чињеницу да жене чешће него мушкарци исказују поверење у женске организације, можемо да закључимо да је, делимично, сврха постојања женских организација које су примарно усмерене на побољшање положаја жена као своје циљне групе испуњена.

Да бисмо илустровали да ли има разлике у поверењу испитаника према невладиним организацијама и државним организацијама, упоредићемо претходне резултате о (не)поверењу испитаника у женске организације са резултатима о (не)поверењу испитаника у државне службе/администрацију. Ради прегледности, одмах ћемо сабрати одговоре „велико поверење” и „поверење” и „не тако велико поверење” и „потпуно неповерење” испитаника у државне службе/администрацију. На основу тога добијамо следеће резултате: 18,1% жена има поверење у државне службе, и чак 81,3% нема поверење. Мушкарци се, такође, у високом проценту изјашњавају да немају поверење у државне службе/администрацију (82,6%), а поверење исказује само 17,2% мушкараца. Резултати овог истраживања су показали да грађани

чешће немају поверење у државне службе/администрацију него у наведене организације цивилног друштва. Овакви ставови грађана о поверењу у невладине организације и државне институције и службе предочавају и ставове грађана о томе којим организацијама, државним или невладиним, можда у будућности могу дати предност у ефикаснијем решавању друштвених проблема. Али, такође, изразито неповерење грађана у државне институције је одраз стања друштвене свести и негативног односа према држави у целини, које никако није повољно за развој и напредак нашег друштва.

ЗАКЉУЧАК

Цивилно друштво би требало да има значајан утицај на позитивне друштвене промене, јер су организације које чине цивилно друштво често први „детектори” одређених друштвених проблема и оне које се прве суочавају са проблемима и покушавају да их реше. Без обзира на (не)развијеност неке земље важно је да организације цивилног друштва постоје и делују у континуитету и у кризним и у мирним друштвеним периодима, иако друштвена клима није увек погодна за њихов рад. У мери у којој организације цивилног друштва буду успеле да колико-толико успоставе равнотежу између својих примарних циљева да задовоље одређене потреба грађана, државног уплива у њихово деловање и захтева страних донатора, утолико ће и оправдати своју друштвену улогу. Наравно, то подразумева умешност чланова ОЦД да координирају више различитих захтева и активно и перманентно делују у друштву.

У претходном делу рада видели смо да активно деловање организација цивилног друштва није увек једноставно, и да се велики број организација није снашло и ускладило свој рад са потребама „тржишта” у смислу њиховог поштовања правила за учешће на конкурсима од којих директно зависи и опстанак организација. Такође, важно је да се успостави и одржава сарадња између организација цивилног друштва и размена искустава, што представља изазов због међусобног такмичења за обезбеђивање финансија, али та сарадња није нужно и неостварљива. Мишљења смо да је то посебно важно у случају женских организација, које, без обзира на тип делатности (едукација, борба против насиља над женама и др.), имају једну исту циљну групу – жене у друштву. У раду смо, на основу података из неколико истраживања, указали и на стање у цивилном друштву, а посебно у женским организацијама. Нажалост, на основу резултата наведених

истраживања можемо да закључимо да женске организације у друштву још нису препознате као веома важне.

Женска удружења су једна од првих алтернативних удружења основана с краја XIX и почетка XX века у Србији и као таква представљају један од првих облика цивилног организовања у савременом смислу. Међутим, иако женске организације имају дугу, али не и континуирану традицију у нашем друштву, и ове организације су прележале „дечје болести” као и друге организације цивилног друштва, без обзира на разлике у делатностима и на различите друштвене проблеме које покушавају да реше.

С обзиром на почетни ентузијазам и без обзира на све препреке у раду невладиних организација током деведесетих година, затим, и неколико наредних година после 2000. године, за организације цивилног друштва биће прави изазов да опстану у садашњој друштвеној клими економске оскудице и смањеног прилива новца из домаћих и страних фондова. Биће потребна велика сналажљивост цивилних организација да „ускачу” и наставе да попуњавају празан простор активним деловањем ка бољем решавању друштвених проблема. С обзиром на ставове и однос грађана према ОЦД из истраживања, које смо навели у тексту, организације цивилног друштва мораће да уложе велику енергију и умешност да анимирају грађане да учествују у раду организација, да задовоље друштвене потребе за решавањем актуелних друштвених питања у оквиру организација и, наравно, да обезбеде наклоност страних фондација да финансирају пројекте. Све организације цивилног друштва пролазе кроз период прилагођавања друштвеном контексту када се сусрећу са неразумевашем према њиховом деловању или необавештености од стране најважнијих актера цивилног друштва – грађана.

-
- ЛИТЕРАТУРА Божиновић, Н. (1996). *Женско ишшање у Срдији у XIX и XX веку*. Београд: „Деведесетчетврта”, „Жене у црном”.
- Бркић, М. (2002). „Добровољни рад и друштвена криза”. У: Б. Петровић (ур.), *Цивилно друштво и невладин сектор*. Београд: Магна Агенда.
- Голубовић, Д. и Пауновић Ж. (2004). *Сарадња невладиној сектору и владе*. Београд: Центар за развој непрофитног сектора, Грађанске иницијативе Међународни центар за непрофитно право Вашингтон/Будимпешта.
- Истраживачко-аналитички центар Арјумени (2009). база података.
- Колин, М. (2005). *Нейрофийне организације нови социјални иаршнери*. Београд: Аргумент.

Кривокапић-Јовић, Г. (1998). „Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права – радикали и женско право гласа после Првог светског рата”. У: Латинка Перовић (ур.), *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, бр. 2: „Положај жене као мерило модернизације”. Београд: Институт за новију историју Србије.

Лазић, М. (2005). *Промене и оштрици. Србија у трансформацијским процесима*. Београд: ИП „Филип Вишњић”.

Миливојевић, З. (2006). *Цивилно друштво Србије пописнуто током 1990-их – у изрази за легишимитетом, прекознајљивом улоом и кризним утицајем током 2000-их*. ЦИВИКУС Индекс цивилног друштва – Извештај за Србију. Београд: Арумениј у сарадњи са ЦРНПС.

Милић, А. (2002). *Женски покрет на раскршћу миленијума*. Извештај о емпијском истраживању у Србији и Црној Гори, Београд: ИСИ ФФ.

НВО сектор у Србији (2005). Београд: Грађанске иницијативе.

Пауновић, Ж. (1996). *Мали појмовник цивилног друштва*. Београд: Ин-пресс.

Пауновић, Ж. (2006). *Невладине организације. Правни и политички сјај НВО у Србији*, Београд: Службени гласник.

Поповић Обрадовић, О. и Драшкић, М. (2008). „Правни положај жене према српском грађанском законнику (1844–1946)”. У: О. Поповић Обрадовић (ур.), *Каква или колика држава. Огледи о политичкој и друштвеној историји Србије XIX-XXI века*. Београд: Хелсиншки одбор за људска права.

ЦРНПС (2011). *Линија 481: база организација добитника средстава из линије 481 – „дотације невладиним организацијама” из буџета Републике Србије у периоду од 2008. до 2011. године; директоријум НВО Списак женских група, www.crnps.org.rs/цатегору/линија481*, приступљено 25. 11. 2013.

Ђетковић, Н. (1998). *Женска политичка перспектива. 77 година, захтева, пројекта, информација, парола Београдског женског лобија*. Београд: Београдски женски лоби; Женске студије и комуникација – ИНДОК центар.

Ђирковић, С. (2004) *Срби међу европским народима*. Београд: Еквилибриум.

ANA S. VUKOVIĆ
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
BELGRADE

SUMMARY

CIVIL SOCIETY AND WOMEN'S NGOs IN SERBIA

In the paper we examine the position of civil society in Serbia, particularly women's NGOs. In the first part of the paper author will point out the concept and development of the concept of non-governmental organizations as well as the position and problems of civil society in Serbia. In the second part of the paper the author deals with the emergence and development of women's organizations and points out some problems in their work within civil society. In this section, we will point out the important information from the researches of women's NGOs in Serbia.

KEY WORDS: social activism, gender equality, attitudes about civil society organizations, researches, gender studies.